

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht
Administratie: Ir. C. L. Temminck Groll, secr. der vereniging,
Vijverlaan 25, Driebergen

2 Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

LEEN EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 11 / NOVEMBER 1959

EXCURSIE NAAR PAUSHUIZE EN KLOOSTERGANG

De leden van Oud-Utrecht worden uitgenodigd deel te nemen aan een excursie naar Paushuize. Zoals men weet, is het gebouw geheel gerestaureerd en aangepast voor de huisvesting van de Provinciale Griffie.

Tevens zullen de restauratiewerkzaamheden in de zogenaamde Kloostergang van de Dom worden bezichtigd. De architecten Leeuwenberg en Holstein zullen omtrent deze restauraties inlichtingen verschaffen. De excursie is op *zaterdag 12 december*.

Deelnemers aan de excursie worden om 2 uur ten Paushuize verwacht. Er zijn aan deze excursie geen kosten verbonden. Wel dient men van tevoren kaarten af te halen, of anders schriftelijk te bestellen bij de Ned. Handel Maatschappij, Janskerkhof 12, Utrecht.

Namens het bestuur:

Ir. J. D. M. BARDET, voorzitter.

Ir. C. L. TEMMINCK GROLL, secretaris.

BEDREIGD BOEKENBEZIT

De vorige keer heb ik u verteld, dat het Utrechts psalterium bijna door de bezetter was geroofd. Het is diezelfde Wehrmacht geweest, die in de jaren 1940-1945 voor de Universiteitsbibliotheek, zij het op andere wijze, storend en belemmerend heeft gewerkt en grote schade heeft aangericht. Met hetgeen hier volgt moge ik dit toelichten.

In de laatste vijftig jaar heeft de utrechtse Universiteitsbibliotheek in het permanente ruimtegebrek trachten te voorzien door het noodgedwongen betrekken van bergruimten, euphemistisch aangeduid met

de naam van „hulplokalen”. Tot nog toe kunnen we er vier noemen: 1) de buiten gebruik gestelde rooms-katholieke kerk in de Herenstraat, later gebouw der Stadszending, thans „Silokerk” van de baptistengemeente; 2) de stallen van mr. Van Sorgen aan de Plompetorengracht, ingang Rietsteeg, thans haringinleggerij; 3) de tapissiërgarage van de firma Velthuysen in de Ridderschapstraat; 4) het perceel Wittevrouwenstraat 7, gelegen naast de Hofpoort, voorheen limonadefabriek van de firma Spruyt.

In dit betoog gaat het nu om het perceel bedoeld onder 3. Het was een vier verdiepingen hoge bergplaats voor meubelberging. De begane grond diende voor inrit van twee grote tapissiëres, die elk door vier paarden moesten worden getrokken (verhuisauto's waren nog niet in zwang). In dit „hulplokaal” bewaarde de bibliotheek een groot aantal tijdschriften, waarvoor geen plaats was in het eigenlijke bibliotheekgebouw, een 25 à 30.000 zweedse dissertaties en voorts een volledig exemplaar van de Nieuwe Rott. Courant en soortgelijke dagbladen. Alleen dit laatstgenoemde nam evenveel ruimte in als een groot herenhuis biedt.

Wat heeft dit nu met die bezetting in 1943 te maken zal de ongeduldige lezer vragen? Het is dit, dat op een zeker ogenblik de bezetter het perceel Ridderschapstraat vorderde voor garage. Redelijk overleg met zijn trawanten was uitgesloten. Binnen enkele etmalen moest het ontruimd zijn. Goede raad was duur. Gelukkig wist de heer W. Stooker een oplossing waarbij hij krachtdadig hielp. Als inspecteur van de kunstbescherming in die dagen had hij de beschikking en het beschikkingsrecht over veel onroerende zaken, ook over het gedeelte van de Domkerk, dat niet voor de eredienst gebruikt werd. Daartoe rekende men het archief, te bereiken langs een wenteltrap met fraaie, uitgespaarde leuning, een zeldzaam staal van middeleeuwse beeldhouwkunst.

Twijfel aan het draagvermogen — hoeveel duizenden kilo's boekgewicht zouden er in gestapeld worden? — was er bij deze ervaren, door de practijk geharde bouwmeester geen ogenblik. De vloer kon een locomotief dragen.

Als ouderling der hervormde gemeente wilde ondergetekende de bestaande goede verhoudingen niet verstoord zien en deswege vroegen we aan twee kerkvoogden jhr. mr. B. M. de Jonge van Ellemeet secretaris en J. Weener nog om toestemming, welke heel spontaan verleend werd.

Met het vervoer der boeken en portefeuilles werd dus met man en macht terstond een aanvang gemaakt. Juist waren we daarmee gevorderd tot ongeveer 75 % der hoeveelheid toen de president-kerkvoogd mr. C. Veen van een reis terugkwam, de Dom passeerde, mij zag sjouwen en verder inbrengen verbod en kort en goed ontruiming gelastte. Ook nadat hij zich helemaal georiënteerd had. Daar hij zich toch niet geheel aan de in- en toestemming zijner medekerkvoogden kon onttrekken, werd naar een uitweg gezocht. Er moest trouwens wat gebeuren. De oplossing werd gevonden door de enorme voorraad

dissertaties te gaan bergen in de kelders van het Dienstgebouw Domplein 3. Toen verwarmingskelder, vandaag fietsenbergplaats.

Dit was een oplossing maar zeker geen ideale. Want het vochtigheidsgehalte in deze ruimte was zeer hoog. En wanneer we weten dat de tweede dissertaties, die grafisch op hoog peil staan, op zwaar geglansd papier zijn gedrukt, dat is dus ook een papiersoort, die allerm minst vocht verdragen kan. We kunnen gevoeglijk aannemen, dat het verblijf in de Domkelder de zaak geen goed gedaan heeft.

Deze kelder kon in 1945 ontruimd worden. De inhoud is weer naar de Ridderschapstraat teruggebracht. Daarmee hoorde de storing voor de Universiteitsbibliotheek gelukkig weer tot het verleden. Voor dat ogenblik althans, want de eigenlijke schade zal eerst later kunnen worden vastgesteld.

A. BROM JR.

TOEN UTRECHT RESIDENTIE WERD

Over de komst van Lodewijk Napoleon te Utrecht is reeds meer geschreven. Men weet, dat in de zomer van 1807 een aantal huizen werden aangekocht aan de Drift en de Wittevrouwenstraat ten behoeve van de huisvesting van de koning en zijn hofhouding. Op 7 augustus machtigde de koning van Toulouse uit de geruchten over zijn vestiging naar Utrecht te bevestigen en met gespannen, op vele punten later helaas teleurgestelde verwachtingen, zag men in het najaar de komst des konings tegemoet ¹⁾.

Dat bij sommigen ook een zekere reserve in acht werd genomen moge blijken uit een brief van 20 september, geschreven door mr. Johan Gerard Swellengrebel, ordinaris raad in den hof van justitie te Utrecht, aan zijn neef mr. Johan Meerman, directeur-generaal van kunsten en wetenschappen ²⁾.

„Onze stad levert ons tegenwoordig een ongewoon toneel op; de onderscheidene huizen, die voor 's konings rekening gekogt, vertimmerd of gemeubileerd worden en de aanstalten ter ontfangst van Z.M. geven niet weinig drukte. Men schijnt nog niet zeker te wezen van den bepaalden tijd der aankomst. Paushuizen gekogd voor f 88.000 zal tog een matig verblijf, laat staan Paleis voor eenen koning opleveren. Onze stad is om de waarheid te zeggen weinig berekend voor eene vorstelijke residentie. Wij eenvoudige bewoners eener landstad zullen hoop ik bij onze stille eenvoudige zeden mogen blijven.”

E.P.

¹⁾ Zie vooral G. A. Evers, Utrecht als koninklijke residentie, Utrecht 1941, 28-29, 59-60.

²⁾ Familiepapieren Meerman enz., inv. no. 24, Museum Meermanno-Westree-nianum te 's Gravenhage. — J. G. Swellengrebel (1766-1854) was gehuwd met Anna Henriëtte van Ewijck, wier moeder de la Court heette, waardoor de familierelatie met Meerman, wiens grootmoeder eveneens de la Court heette, verklaard wordt. — Zie Ned. Patriciaat 13 (193), 394/5.

In een lezing over wetenschappelijke wereldgeschiedenis, op 31 maart 1859 in het Leesmuseum te Utrecht gehouden, sprak de historicus Robert Fruin ¹⁾ onder andere: „Alle streken van het onmetelijke veld der geschiedenis worden in onzen tijd door dezen of door genen bebouwd. Geen gewest zoo onaanzienlijk of het mag op een historisch gezelschap bogen, dat zich ten taak heeft gesteld al wat daar ooit is voorgevallen op te sporen, en aan de vergetelheid te ontrukken. Geen stad — ik zou haast zeggen geen dorp — zoo gering, of een harer burgers voelt zich geroepen haar geschiedenis te schrijven, van haar stichting tot op heden, zoo volledig en uitvoerig dat wij er verbaasd van staan en bijna van verschrikken. — En van niet ééne gebeurtenis, groote of kleine, zijn wij zeker dat zij niet vandaag of morgen in een uitvoerige monographie opzettelijk behandeld wordt.

Zeker, elk wetenschappelijk onderzoek, omtrent welk onderwerp het zij, verdient dat wij er kennis van nemen; maar wij gevoelen toch soms bij het vernemen van al die kleine merkwaardigheden, de behoefte om, ter verpoizing, onze aandacht weer eens van het bijzondere en ondergeschikte tot het algemeene en groote te verheffen.”

Anno 1929 constateerde de cultuurhistoricus Johan Huizinga in een rede De taak der cultuurgeschiedenis ²⁾ het volgende: „De historische wetenschap lijdt aan het euvel van een onvoldoende formuleering der vragen. — Uitgangspunt van gezond historisch onderzoek moet steeds zijn de drang, om iets bepaalds goed te weten, om het even of die aspiratie den vorm aanneemt van een wensch tot streng intellectueel begrijpen of van een behoefte aan een geestelijk contact met zekere verleden werkelijkheden. — De locaalste geschiedvorschcr vormt met de kleine groep, voor wie zijn thema een levende vraag inhoudt, een volwaardig cultusverband der wetenschap. Buiten die enge groep houdt zijn onderwerp geen, of maar een zeer flauwe vraag meer in. Naarmate hij de kleine vraag beter behandelt, zullen de grenzen der wetenswaardigheid zich verwijderen tot een breeden kring van belangstellenden. Omgekeerd zal hij een 'algemeen belangrijk' onderwerp een al te uitvoerige behandeling licht de vraag voor de meesten doen bezwijken.

Wie het potentieel karakter der historische kennis goed voor oogen heeft, zal door den overvloed van detailwerk op zich zelf niet in zijn geestelijk evenwicht gestoord worden. Eer blijft hem het gevoel beangstigen, dat er zooveel van dien arbeid, hetzij over groote onderwerpen of over kleine, bijna mechanische productie van wetenschap, zielloos is geworden. Met den toets van haar diepere kennis-

¹⁾ Verspreide Geschriften, IX, 's-Gravenhage 1904, blz. 249-250.

²⁾ Verzamelde werken, VII, Haarlem 1950, blz. 37, 44.

waarde in de hand, zou hij somtijds geneigd worden, het spreekwoord om te keeren en te verzuchten: tien dwazen kunnen meer antwoorden, dan één wijze wagen.'

Tenslotte: dr. F. W. N. Hugenholtz schrijft in zijn juist verschenen Ridderkrijg en burgervrede ³⁾, dit: „Geschiedschrijvers moeten nu eenmaal steeds stukjes snijden uit het grote geheel der geschiedenis en al snijdend beschadigen zij dat geheel. Straffeloos blijven zij dan ook niet. Al kan het door hun geïsoleerde brok historie onder hun handen een zeker eigen leven gaan leiden, het blijft een kas- of laboratoriumproduct: aan het grote, volle leven der geschiedenis heeft het geen deel; het kan een onmatige groei gaan beleven, het kan ook verkwijnen.”

Wat zal de eenvoudige minnaar en beoefenaar van locale geschiedenis op de orakels dier goden antwoorden? Moet hij 't hoofd laten hangen en zijn naspeuringen staken? Geenszins. Op gevaar af dat hij zich aan hybris schuldig gaat maken en de goden hem deswege hun banbliksems zullen toewerpen om hem te verderven, waagt hij het op te merken, dat één aspect dier plaatselijke geschiedschrijving hun ontgaan is, namelijk dat zij werkt als een gevoelige seismograaf, die de fijnste trillingen, veroorzaakt door de „grote gebeurtenissen” optekent. La petite histoire wijst zodoende altijd terug naar het epicentrum waar de grote bevingen, verschuivingen en catastrofes plaats vinden. Of, om 'n andere vergelijking te bezigen, het niveau van het uitgestrekte meer der historie wordt tot de verre boorden toe gerimpeld, als het water ergens in hevige beroering komt. Zodoende zijn de kleine feiten van plaatselijke aard illustraties of liever symptomen van het grote gebeuren elders; zij verkorten de distantie tot de „grote” geschiedenis, die zonder hen de verre omslotenheid van het handboek behoudt. Daarom lijkt ons de gewestelijke en plaatselijke geschiedenis ook voor outsiders zinvol.

Deze gedachte speelde ons door het hoofd toen wij ons weer verdiepten in de lotgevallen van het Overkwartier in Leycesters tijd.

In 1586 tekende de kroniekschrijfster van het St. Aagtenklooster te Amersfoort ⁴⁾ aan: „Op Palm-avondt worde ons Convent een bende Engelsche Ruyteren toegesonden, behalven nog dat ons Patershuys vol Engelsche Ruyterye lagh, waardoor wij groote overlast ende schaede leden.” Deze korte notitie is tekenend voor de last waaronder de bevolking zuchtte, haar aangedaan door de engelse soldeniers. Maar ook de staatse troepen, die reeds sedert 1580 het Sticht bezet hielden om 'n overval op Holland te verijdelen, lieten zich niet onbetuigd.

De toestand waarin de Nederlanden verkeerden was sinds Parma's komst in 1579 steeds meer precair geworden. Alleen Holland en Zeeland stonden niet onmiddellijk aan spaanse invallen bloot. Des

³⁾ Ondertitel West-Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog, Haarlem, 1959, blz. 10.

⁴⁾ Cronyk van Sint Aagten Convent, Een oude kloosterkroniek uit de 15-17e eeuw, Uitg., inl. en aant. van F. Boerwinkel jr., Amersfoort 1939, blz. 38.

te meer echter de Veluwe, die van Zutphen en Deventer uit te grijp lag, ondanks het hoge moreel van Parma's troepen. Ter bescherming van Holland lag veel krijgsvolk in Utrecht geconcentreerd.

In 1890 schreef C. J. Voortman ⁵⁾: Het laatste deel der 16e en het begin der 17e eeuw schijnt voor Rhenen een tijdperk van rust geweest te zijn, want wij vonden bij de verschillende geschiedschrijvers niets bijzonders van dit stadje vermeld." Terecht was dat schijn, want al zwijgen de geschiedschrijvers, de archieven spreken duidelijke taal. Wij herinneren ⁶⁾ slechts aan de engelse overvallen op de Rhenense weg, bij de Grebbe en bij Remmersteyn in 1586; bij dezelfde berg in 1587 en aan de engelse furie te Rhenen op de beruchte 14de september 1587. Het platteland rondom lag verlaten, Rhenen zelf was een overvolle wijkplaats voor mensen en vee geworden. Wageningen, vervallen tot een „*soe geheele cleine ende arme bedorven gemeente*” zuchtte zwaar onder de last van twee vendels soldaten. De akkers in de omgeving lagen „*desolait, woust und ledich*”, de boeren konden hun werk niet doen, omdat de „*peerden durch stedige roverije van verscheiden garnisoinen und besunder van den genen binnen Doisburgh liggende zijn, onss in groten anthal affhandich gemaectt ende benomen warden.*” De vrijbuitelij of het moescoppen vierde te Wageningen en Rhenen hoogtij.

En hoe verging het Veenendaal?

Een schans omtrent die kercke geleyt?

Het elfde veenregister ⁷⁾ bevat uitvoerige gegevens omtrent de toestand aldaar eind 1588. Er werden toen plannen beraamd tot het leggen van een schans, „*meynende daarmede 't geloof der vianden te beletten ende het Quartier van Veenendael ende Achterberch te bevrijen.*” Wie maakte dit plan? De veenraden der gelderse en rhenense venen, residerende binnen Utrecht, waren door goede vrienden „*veradverteert datter bij sommige gesolliciteert ende voorgedragen wort*” in die geest. Eigenaardig is het gebruik van het woord vijanden. Het lijkt ons niet juist hier uitsluitend aan Spanjaarden te denken: de sauvegardebevelen golden uiteraard de staatse troepen, lieden van allerlei landaard en godsdienst: duitse lutheranen, franse hugenoten, Engelsens, Schotten, Vlamingen enz., tussen wie de verstandhouding vaak veel te wensen overliet. Zij spaarden ook de landzaten niet en roofden naar hartelust. De schrijver van de missive van 12 december 1588 schijnt vriend en vijand over één kam te scheren en te denken: *Cosi fan tutte*.

Toen de Veluwe door de Spanjaarden geteisterd werd, trokken er

⁵⁾ Naar Rhenen en de Grebbe, Veenendaal 1890, blz. 15.

Dit populaire werkje blijkt zeer afhankelijk van het veel betere Rhenen en Omstreken door G. C. Haakman, Amersfoort 1847.

⁶⁾ Foulten ende overlasten van den krijchsvolk 1586-1588 in Jaarboekje van Oud-Utrecht, 1958.

⁷⁾ Archief Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen te Veenendaal, nr. 14, fo. 62-66,

meer staatse troepen naar de garnizoenen Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Wageningen. Te Amerongen werd door hen grote schade aangericht, meer nog te Woudenberg, zelfs nog in 1594. Overal zwierven de soldaten rond en hun inkwartiering was een ware beproeving.

De te Utrecht woonachtige veenraden wilden het leggen van een schans vrijdelen. Zij vreesden dat een schans „nyet tot bevrijninge, maer tot meerder beswaernisse van Venendael ende andere omleggende buerschappen zoude tenderen.” Zij zonden één hunner, Nicolaas Ernst van Ypen, naar Rhenen om met de andere veenraden te overleggen hoe men 't best de aanleg kon beletten.

Vlucht! en ... Vlucht niet!

Drie dagen later, 15 december, bracht een schippersgezel, een broer van een zekere Jan van Seijst, alias Scheel, een tweede brief uit Utrecht, waar men beducht was voor „een haestige ende subite overval”. De Utrechtenaren drukten de dorpelingen op het hart: „Elcx sij op sijn hoede!” Brengt meubelen, have en goed in veiligheid en vlucht! Maar op de avond van dezelfde dag schreven zij een derde missive aan de „eersame, vrome, wijze, zeer voorsienige (verstandige) goede vrunden ende medebroeders”. Zij hadden zich naar de staten begeven, die hen weer naar de stadhouder verwezen, Adolf, graaf van Meurs en Nieuwenaar, en naar de gedeputeerden van de Raad van State. De stadhouder had gezegd Veenendaal niet streng te straffen, maar hij zou enige commissarissen zenden om hem van de toestand ter plaatse verslag te doen. De bewoners behoefden voorlopig niet te vluchten: „wij verhoppen dat U. L. noch wel gerustelick voor dese tijt zult mogen blijven zitten”. Maar hij waarschuwde hen ernstig: „Weest wel besorcht, dat U. L. voortan gheen oorsaecke meer en geeft van eenige vorder clachten, zoo d'saecke hier soo zwaar geweecht wordt, dat wij namaels tselve nyet en souden weeten te excuseeren.” Per ommegaande antwoordden de buurmeesters — Veenendaal was verdeeld in drie buerschappen: de Boven-, Middel- en Benedenbuurt, aan wier hoofd elk twee buurmeesters stonden — dat „zij luyden tonrechte gecauseert zijn”.

Bevredigend blijkt de stadhouderlijke toezegging niet ontvangen te zijn. De Veenendalers wendden zich namelijk tot de magistraat in Rhenen. Deze had reeds de staten verwittigd, dat „die vijant hyer dagelicx bij honderden zoms leggen”. Van het ommuurde Rhenen uit durfde niemand naar Veenendaal te gaan. Daarom besloten de te Rhenen aanwezige gedeputeerde, de substituut-schout, de schepen Gerrit Vastrick en enige anderen toch iemand ter informatie te zenden, die „vrij, vranck ende onbehuicht in dat veen ende daeruyt” zal gaan en voor wie borgtocht gesteld zal worden. Er gebeurde echter niets. Ook wantrouwden de Veenendalers de brief van de rhenense magistraat aan de staten: „es ons beduchten, dat mijn Heeren van Rhijenen — mit reverentie gesproocken — tot ons voordeel nyet en

zullen geschreven hebben." Zij vragen daarom hun confraters te Utrecht de staten te verzoeken iemand uit Utrecht, Rhenen, Wijk of Amersfoort naar Veenendaal te zenden. Ze zullen hem dan in convooi in en uit Veenendaal brengen en borgtocht voor hem stellen, zó onveilig was het op de wegen.

Op 22 december bereikte de brief Utrecht, waarop de veenraden aldaar de 24ste antwoordden. Zij hadden een raadsheer van de stadhouder, een zekere Engelbertus, in de arm genomen. Deze zou hun verzoek om beveiliging aan de stadhouder voorleggen. Om de zaak te bespoedigen zonden ze een request aan Zijne Genade, verzoekende „*aen den Commanduers van de garnissoenen, soo te peerde als te voet, leggende binnen Wageningen, Rhenen, Amersfoort, Meersbergen ende andere omleggende plaetsen*" te bevelen, het sauvegardebevel, in april door Zijne Genade verleend, nauwlettend uit te voeren. Uit het onderzoek bleek niet „*datter eenige garnissoenen contrarie d'voorssegde Sauvegarde mit eenige foulen ofte moetwillichyeyt hadden geattenteert.*" Ook toen zagen contrôle-commissies niets van belang! Zijne Genade droeg de Veenendalers op, dat zij „*mosten besorgen cost ende dranck tot behouff van Capitain l'Espine, wesende tegenwoordich tot Amerongen of op den tocht daeromtrent.*"

Zo eindigde het jaar 1588 voor Veenendaal zonder schans en met een bevel tot levensonderhoud van een kapitein! . . .

D. PHILIPS

Bij het voor Fruin en Huizinga gestelde, in de inleiding van dit artikel geciteerd, zie men ook: Dr. E. E. G. Vermeulen, Fruin over de wetenschap der schiedenis en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis, Arnhem 1936. Het deel over Romein is nog steeds niet verschenen.

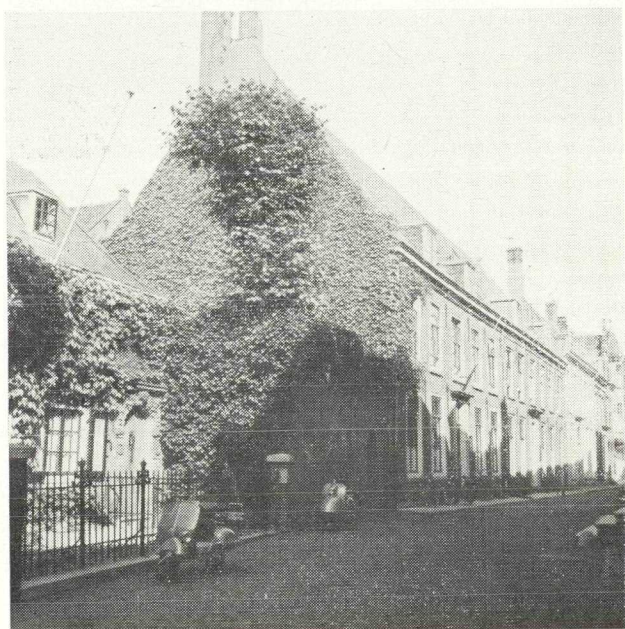
RESTAURATIES EN VONDSTEN IN UTRECHT

Met steun van het Utrechts Monumentenfonds heeft men de 17de eeuwse gevel van het pand *Voor Clarenburg 1* gerestaureerd. De 19de eeuwse wijzigingen aan vensters en ingang zijn hierbij gehandhaafd; in overeenstemming hiermee werd in de ramen een roedenverdeling van 19de eeuws karakter aangebracht, zoals het huis die geruime tijd moet hebben bezeten. De te zware kroonlijst is echter tot de oorspronkelijke proporties teruggebracht, waardoor de bogen boven de bovenvensters weer geheel in het zicht konden komen.

* * *

De aardige klokgevel van het uit 1700 daterende huis *Oude Gracht 242* werd, daar de bekroning bouwvallig was, geheel hersteld en tevens opnieuw gevoegd. De jaartalsteen, welke voor een aantal jaren in stukken uit de gevel was gevallen, is op grond van foto's gereconstrueerd en opnieuw aangebracht.

De zes traveeën brede gevel van het huis *Nieuwe Gracht 27* werd enige tijd geleden ontleisterd. Daarbij bleek, dat het gedeelte bij de hoek van de Hamburgerstraat nog middeleeuws was. Door een verbreding in de 18de eeuw heeft het huns zijn huidige formaat gekregen. De gevel van het oudste deel (drie traveeën) bestond uit afwisselend vijf lagen baksteen van groot formaat (ca. 28/14/6 cm) en één laag tufsteen (dikte ca. 9 cm). Deze had dus een interessant aspect kunnen bieden, wanneer niet het 18de eeuwse werk op zo slordige wijze in het oude was ingetand, dat het geheel weer opnieuw bepleisterd moest worden. Ook de dagkanten van de tijdens de verbreding kennelijk vergrote ramen vertoonden weinig verband met het omliggend metselwerk. Alles wijst erop, dat men tijdens deze verbouwing direct het voornemen had, het geheel te pleisteren. De evenwijdig aan de Hamburgerstraat gelegen kap van het oude gedeelte is nog intact. Hij rust op vijf genummerde spanten en men kan uit de constructie afleiden,

Utrecht, Achter St. Pieter 23-25

dat het huis aan de Nieuwe Gracht een topgevel moet hebben bezeten. Tijdens de 18de eeuwse verbouwing heeft men over het geheel een grote kap evenwijdig aan de Nieuwe Gracht gemaakt, welke op vrij primitieve wijze werd ingebreed in de oude kap.

★ ★ ★

Utrecht, Achter St. Pieter 23-25

Daar de beide panden *Achter St. Pieter 23 en 25* gesloopt worden, plaatsen we hierbij nog twee foto's van de eenvoudige — maar in het straatbeeld zo aantrekkelijke — gevels. Gezien het steenformaat, de ankers en de kappen kunnen deze huizen nog wel van ca. 1600 dateren. De vensters en ingangen echter zijn 19de eeuws.

Ir. C. L. TEMMINCK GROLL

HERVORMDE KERK TE BENSCHOP GERESTAUREERD

Op dinsdag 20 oktober j.l. is het kerkgebouw van de hervormde gemeente te Benschop weder in gebruik genomen. Drie jaren waren nodig om alle gebreken van de kerk te herstellen en om de oude luister te doen terugkeren. De restauratie stond onder leiding van architect Van Hoogvest uit Amersfoort. Aannemer was de firma Woudenberg uit Ameide. Tijdens de excursie op 11 juli hebben de leden van Oud-Utrecht de werkzaamheden kunnen gadeslaan.

Over de bouwgeschiedenis van de kerk is zeer veel bekend geworden (zie Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1959, afl. 9, kol. 182 e.v.). Een opvallende wijziging onderging het interieur. De koor-

ruimte, voorheen door het in 1755 aangebrachte orgel afgesloten, is nu weer geopend. Het orgel verkreeg een plaats tegen de torenwand. Hiervoor moest helaas het fraaie uurwerk uit het begin van de 19e eeuw verwijderd worden en dit wacht nu op een andere plaats. In de kerk kan men er geen ruimte voor vinden.

In het koor keerde het grafmonument van de zeekapitein A. F. van Zijll († 1697) weer op de oorspronkelijke plaats terug, terwijl in deze ruimte tevens een door enkele inwoners geschonken lichtkroon werd opgehangen. Het meubilair is geheel vernieuwd. In de ramen werden wederom traceringen aangebracht. Bij de restauratie van 1839, onder leiding van architect Kramm, waren deze weggehakt. De uit het begin van de 19e eeuw daterende consistoriekamer is afgebroken. De sacristie werd op de oude fundering nieuw opgetrokken in de vorm zoals de tekening van J. de Beyer uit 1744 nog weergeeft. Dit gebouwtje doet als kerkeraadskamer dienst. Ten noorden van het koor werd een geheel nieuw vergaderlokaal opgetrokken. Binnenkort zal ook het geschenk van de provincie Utrecht arriveren in de vorm van een groot gebrandschilderd raam, evenals het ten geschenke aangeboden gebrandschilderde raam voor de sacristie. Zij nog vermeld, dat H.M. Koningin Juliana een gift ten behoeve dezer restauratie aan de kerkvoogdij deed toekomen.

Een gedenkschrift over de geschiedenis van de kerk is in bewerking en zal binnenkort verschijnen (omvang $\pm$ 50 blz. en $\pm$ 15 afbeeldingen). De prijs bedraagt f 3,50. Intekening op dit boekje kan geschieden bij de ondergetekende, Detmoldstraat 37, Utrecht.

J. G. M. BOON

NIEUWE PUBLICATIES

F. Ketner, De Tolnaers als stadsclerken van Utrecht. In: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D. Th. Enklaar*. Gron. 1959, blz. 152-161.

Van een beroep op vertrouwde kapittelgeestelijken om bij voorkomende gevallen schrijfwerk te verrichten ging het stadsbestuur tenslotte over op de aanstelling van een vaste „stadsklerk”. De titel duikt in de utrechtse bronnen voor het eerst op in 1329. In 1341 wordt Jan Tolnaer als zodanig vermeld. Hij was de eerste van drie Tolnaers (Jan Sr., en zijn zonen Koenraad en Jan Jr.), die ruim 60 jaren achtereen dat ambt zouden vervullen. Aan de hand van de bewaard gebleven stadsboeken, registers, rekeningen e.d. doet dr. Ketner zien, dat de genoemde Tolnaers als grondleggers van de stedelijke administratie in het laat-middeleeuwse Utrecht beschouwd kunnen worden.

H. M. J. Müter, Gijsbertus Lap van Waveren, historicus te Utrecht 1596-1647. In: Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland I, 1959, blz. 169-239.

Van de vele 17-eeuwse geleerden is de historicus Gijsbert Lap van Waveren (1596-1647) steeds een wat moeilijk grijpbare figuur gebleven. Hij heeft nooit, zoals Van Buchel, veel over zich zelf geschreven en zijn schriftelijke nalatenschap is verstrooid en grotendeels verloren. Evenals Van Buchel was hij advocaat, een werkzaamheid, die toen blijkbaar tijd liet zich aan historische studiën te wijden. Aan menige bekende publicatie is hij door beschikbaarstelling van zijn rijk, van overal bijeengebracht handschriftenmateriaal en anderszins medewerker geweest. Zelf heeft hij weinig gepubliceerd. Het meest bekend is wellicht zijn uitgave (1643) van de Beka-Heda bewerking, door Van Buchel vrijwel voltooid achtergelaten. Zijn tijdgenoten beschouwden hem als historicus van formaat. — Aan deze eerste samenvatting van Laps leven en werkzaamheden zijn een aantal latijnse brieven van en aan hem toegevoegd.

W. A. Wijborg Jr., Antonie Mor van Dashorst, „vermaard schilder van Utrecht” en zijn naaste familie. In: De nederlandse leeuw, 76e jrg. 1959, kol. 230-248.

Genealogie van het geslacht van Dashorst, waartoe de beroemde schilder Antonie Mor van Dashorst, ook Antonio Moro genoemd, behoorde. Mor was leerling van Scorel, door hem in 1560 als oud man afgebeeld. Van de knappe portrettist die Mor was, is geen enkel werk in het Centraal Museum aanwezig. De genealogie van zijn familie bevat een overvloed van gegevens uit de utrechtse archieven en verwijzingen naar literatuur.

W. Brockbank, The crookedness clinic of Nicholas and Peter Schot. In: Journal of bone and joint surgery. British number. May 1959, blz. 413-417.

In het derde deel van „The memoirs of the Verney family during the commonwealth”, in 1894 gepubliceerd, komt een 16-jarige jonge man, Edmund Verney voor, die in 1652 met zijn goeverneur dr. Creighton Utrecht bezocht om daar „myen herr Skatt (or Schott)” te raadplegen, „who has a great reputation for his treatment of crooked children”. De knaap heeft daarna verschillende jaren in een ijzeren, met zacht leer gevoerd harnas gelopen. Eens in de week gaat de patiënt met een schoon hemd over de arm naar de kliniek om het harnas af te laten nemen. Tweemaal per week is niet mogelijk, want „the great man has more than 2000 patients”. Onderzoek in het utrechtse stadsarchief heeft twee gebroeders Schott als orthopaedische instrumentenmakers opgeleverd: Claes en Peter Schott. In 1655 staat het stedelijk bestuur hun toe, uit consideratie voor hun kunde, allerlei ijzeren, koperen en andere apparaten voor mismaakten en gebrekken in hun huis te verkopen buiten het Smedengild om, dat natuurlijk protesteerde. Het blijkt, dat er veel patiënten naar Utrecht kwamen om door hen geholpen te worden. Toen Peter 1662 stierf, zette zijn broer het werk alleen voort. De stad verleende hem in 1666 vrijstelling van belasting op zijn particulier wijn- en bierverbruik, om hem en zijn kliniek toch maar in Utrecht te kunnen houden. Dat de rekeningen van „mijnheer Schott” aan de hoge kant en de kosten van geleverde apparaten niet gering waren, wordt in de brieven van dr. Creighton aan papa Verney enige malen opgemerkt.

D. Bouvy, Een Gethsemanegroep in het Aartsbisshoppelijk Museum. In: Kunst en religie 40e jrg. 1959 nr. 4, blz. 21-24 met afb.

Vroeger in de collectie Van Stolk te Haarlem. Volgens de overlevering afkomstig uit de Dom van Worms, vervaardigd c. 1445. — De aankoop (1958) was van belang wegens het verband met het Middelnijns altaar in het Aartsb. Museum, en ook omdat de gebeurtenissen in de Hof van Gethsemane niet dikwijls in losse beelden worden weergegeven.

H. Janse, De Hervormde kerk te Benschop. In: Nieuws-bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond XII, 1959 jrg. 9, Kol. 182-190. Met plattegronden en tekeningen.

Bij de restauratie in de St. Nicolaaskerk te Benschop, daterend uit de 13de eeuw zijn vele gegevens over haar bouwgeschiedenis aan het licht gekomen. Het tegenwoordige koor dagteekent vermoedelijk uit de 14de eeuw. De veranderingen aan het gebouw in de loop der tijden worden beschreven.

v. C.

KLEINE MEDEDELINGEN

OVERHEIDSBEMOEIING BIJ WONINGBOUW

Naar aanleiding van het 700-jarig bestaan van Amersfoort, heeft de heer E. J. Demoed in het Technisch Gemeentebld van 6 augustus 1959 een artikel gepubliceerd over „zeven eeuwen overheidsbemoeiing bij de woningbouw in de provincie stad”. Wij ontleen aan dit artikel de volgende passages:

Uit de oudste periode van het stadsbestuur is niet bekend, of bepaalde maatregelen bij het bouwen zijn voorgeschreven. Vermoedelijk is dat niet het geval, omdat de urgentie daartoe (nog) niet sterk werd gevoeld. Blijkbaar zelfs nog niet, nadat in 1340 bij een stadsbrand het grootste deel van de binnenstad, alsmede de St. Joriskerk werd verwoest. Mogelijk kwam dit, doordien toen reeds werd overwogen de dichtbebouwde stad „uit te leggen” en daartoe rond de stadsmuren op enige afstand daarvan een nieuwe muur te bouwen. Dit plan is verwezenlijkt in de periode van plm. 1380 tot 1450. Op deze wijze werden bij de stad enkele gebieden geïncorporeerd, bekend als Bloemendal, de Poth en de Maet, bestaande uit een landelijk gebied met hofsteden en boomgaarden.

Het is in die periode, dat de eerste voorschriften door het stadsbestuur worden gegeven ten aanzien van de bebouwing. Want in 1441 werden alle „leuffenen”, d.i. luifels of afdaken in de oude binnenstad voor de deuren of terzijde van de huizen, verboden. Bovendien moesten de huizen en de schuren worden „geschijndelt”. Met dit laatste werd bedoeld het in- of uitwendig bestrijken van de rieten of strooien daken met leem. De voorstelling welke u van het vroegere stadsbeeld moet hebben, is beslist niet fraai. Behoudens de kerken en kloosters, waren alle gebouwen niet meer dan door houten wanden omsloten ruimten, gedekt met riet of stroo. De toenmalige woningen zouden wij dan ook naar onze begrippen, krotten noemen. En dan de entourage: onverharde, modderige of stoffige wegen en door de stad lopend, de Eem met hier en daar een primitieve houten schoeiing en overigens schuin oplopende oevers, waaraan enkele kleine werkplaatsen van kuipers e.d. waren gevestigd.

Het is onder deze omstandigheden, dat de verbetering van het woningbezit — juist is te zeggen: bescherming van het woningbezit — door de plaatselijke overheid wordt ter hand genomen. Hiertoe bestond zeker reden, want in de nieuwe stadsuitleg werd volop gebouwd. De Utrechtsestraat was reeds in enkele decennien volgebouwd. De brand, welke in 1455 in deze straat ontstond, verwoestte dan ook vele woningen. Mogelijk mede als gevolg van deze brand, worden in 1464 de ingezetenen bij publicatie op de hoogte gesteld van het besluit van het stadsbestuur, dat ieder die een huis, schuur of loods in de binnenstad heeft en dat met een „week”, d.i. een rieten of strooien, dak is gedekt, zo'n dak tussen St. Jansdag (24 juni) en middenzomer (plm. 15 juli) moet vervangen door een dak, gedekt met pannen of leien. Dit laatste wordt een zgn. hard dak genaamd. En voor wie soms van plan was, dit voorschrift aan zijn of haar laars te lappen: de overtreder wachtte een boete van 25 beierse guldens, terwijl de verplichting om het werk alsnog uit te voeren, onverminderd van kracht bleef.

Weke contra harde daken

Met dit voorschrift is ongetwijfeld de knuppel in het hoenderhok van het woningbezit geworpen. De ingezetenen zullen sterk hebben geageerd tegen dit voorschrift. Misschien zal dit bovendien kunnen worden geweten aan het feit dat de overheid wel een hard dak eiste, doch daartegenover geen premie van de derde pan stelde, zoals vele andere steden in die tijd deden. Het stadsbestuur is dan ook ten dele op zijn besluit teruggekomen, zodat in 1465 werd bepaald dat het gebod van een „hard” dak beperkt kan blijven tot huizen „die twee lucht hoge zijn”. Hierdoor werd nu uitsluitend van de woningen der beter gesitueerden een pannen dak geeist, omdat deze mensen de weelde van het bewonen van huizen, die twee lucht (d.i. licht-openingen), dus twee verdiepingen) hoog zijn, konden permitteren.

Om te voorzien in de moeilijkheden wanneer de eigenaar van een woning, gelegen onder één dak met een andere woning, zou weigeren mede te werken aan het vervangen van het „weke” dak, werd besloten dat, „alle diegene, die huse te samen hebben dye men na overdragen des raits mit herden dake dekken sell, dair dan die een dekken woude ende die ander nyet willich en wair”, de raad der stad in dat geval de onwillige eigenaar kon gelasten om mede te werken.

En om moeilijkheden met gewillige eigenaren te voorkomen, liet het stadsbestuur weten dat, degenen die hun huis met een hard dak hebben gedekt, „datse comen enen Donredagen ende latent teykenen, so der die rait dairentends geen woird van hoiren en will”. Er zal dus een verklaring zijn opgemaakt, zodat noch de huiseigenaar, noch het stadsbestuur hierover later enige moeilijkheid zou kunnen krijgen.

Om te voorkomen dat men bij herstel of reparatie van zo'n „week” dak de voorschriften zou „vergeten”, werd nog eens ten overvloede bepaald dat wie een gat in zo'n dak wilde dichtten, en dit gat groter was dan een roe, dat men dan verplicht was dit dak te dekken met „leyen, tegelen ofte pannen”.

Al deze voorschriften blijken de bevolking niet te hebben kunnen bewegen, er algemeen gehoor aan te geven. Daarom werd op woensdag Willebrordi 1491 opnieuw aan het stadhuis een publicatie aangeplakt, waarbij een ieder wiens huis een „week” dak had en niet was geschijndelt (met leem bestreken), werd gelast om dit dak binnen een maand „van bynnen off van buten mit leem te besmeren”. Ook hieruit blijkt dat de oorspronkelijke eis van een hard dak was losgelaten, doch dat tenminste die daken dan met klei moesten zijn bestreken. Maar dan ook voor de onwilligen 5 beierse guldens boete voor elke aanmaning, en na een derde aanmaning in de wind te hebben geworpen: verlies van een „vierdewerff op sijn burgerscap”.

Naast de strijd om de daken, had het stadsbestuur bovendien een open oog voor andere elementen in de woningen, welke gevaar zouden kunnen opleveren. Zo waren er de schoorstenen, waarvan werd bepaald dat zij niet lager uit een week dak mogen komen dan zes voet, zulks op straffe van één beierse gulden.

Zo zag men dus uit vrees voor brand, alom in de stad de schoorsteenpijpen een kleine twee meter boven het dak uitrijzen.

De beste leerschool is nog altijd de praktijk geweest, en die praktijk is de ingezetenen niet onthouden. Ik denk hierbij met name aan het jaar 1495, toen er behalve een pestepidemie, bovendien een grote stadsbrand heeft gewoed, waarbij niet minder dan 300 huizen, 30 brouwerijen en een klooster werden verwoest. Mogelijk is de brand ontstaan tijdens de belegering door de mannen van hertog Karel van Gelre in dat jaar, doch zeker is, dat de brand in de Teut begon en naast de schade, een grote schrik en ongerief aan de ingezetenen heeft gegeven.

En voor degenen die nog geen lering hadden getrokken uit de tragedie van 1495, brak op 13 juni 1520 nogmaals een stadsbrand uit. Het vuur begon achter de St. Joriskerk en sloeg over op de woningen aan de Langestraat en de Kamp. Niet minder dan 430 woningen gingen toen in de vlammenzee verloren en slechts met moeite zijn enkele stenen gebouwen behouden. Ongetwijfeld zal uit deze rampen lering zijn getrokken en de woningen bij de herbouw van pannen daken zijn voorzien.

HERHAALD GEBRUIK VAN DEZELFDE BAKSTENEN

Een voorbeeld hiervan is het volgende, mij meegedeeld door C. J. Hendricks, Amsterdam:

Van de vele kastelen uit de 13e eeuw is „Vredelant” er een; het werd 1252 door bisschop Henric van Vianden gebouwd en was 1259 gereed. Op bevel van Karel V is het in 1529 afgebroken. De afbraaksteen werd gebruikt voor kasteel „Vredenborch” (Vredenburg) te Utrecht. Ook van het kasteel Ter Horst werd hiervoor afbraaksteen gebruikt, evenals van het $\pm$ 1268 door de Kennemers vernielde slot te Abcoude en van het klooster Veenendaal.

Het op de plaats van het Vredenburg staande St. Catharinaklooster brak men slechts ten dele af; het overblijvende werd binnen het kasteel begrepen.

Toen men het kasteel Vredenburg in 1577 amoveerde, is met de afbraaksteen een deel van de utrechtse grachten gedempt. Voor een ander deel werd de afbraak gebruikt voor de herbouw in 1911 van kasteel „Sypesteyn” te Nieuw-Loosdrecht.

Nog een ander deel van de afbraak van het Vredenburg werd gebruikt aan een veldoven te Barwoutswaarder op de voormalige steenfabriek van Nicolaas Brunt aldaar, waartoe in 1881 schuiten vol van die steen zijn aangevoerd. Ook deze oven is later weer afgebroken en toen heeft men de afbraakstenen vermetseld aan een pottenfabriek ernaast. Als een variant op het „habent sua fata libelli” (brieven hebben hun lotgevallen) kan men hetzelfde zeggen van bouwstenen!

De maten van deze stenen (dat zijn dus de stenen van 1252) zijn: 6 x 12 x 25 cm. 7 x 14 x 30 cm. en 8 x 16 x 34 cm. Z. v. D.

GEEN PANNENFABRIEKEN MEER

De kinderschrijver W. G. van de Hulst te Utrecht, die onlangs zijn tachtigste verjaardag vierde — hij is al zeer lang een belangstellend lid van Oud-Utrecht — heeft een jaar of tien geleden zijn „Herinneringen van een Schoolmeester” geschreven. In dat boek komen ook de pannenbakkerijen aan de Jutphaseweg voor. De heer Van de Hulst heeft ze goed gekend, en vooral ook het „ovenvolk”, de arbeidersbevolking die er bij hoorde en wier kinderen hij onderwees op zijn school aan de Vaartse Rijn.

De pannenfabrieken bevonden zich vroeger aan beide zijden van het water. Men kan er nog enkele zien aan de hooggravense kant want aan de zijde der Jutphaseweg is onlangs de laatste pannenbakkerij gesloopt. Dat was het bedrijf van de firma Weener nabij de Roerstraat. Het bedrijf is overgeplaatst naar Vianen, zodat deze typische industrie van de Jutphaseweg verdwenen is.

HELDAM GAAT VERDWIJNEN

De omgeving van de Oude Rijn wordt er de laatste jaren niet fraaier op. Tussen Utrecht en De Meern verdwenen o.a. de oude Stadsdam met sluisje en de mooie brug bij Tjepmahof. Thans is ook de Heldam aan de beurt om opgeruimd te worden. Heldam is een sluisje. Op de uitgespaarde ruimte tussen sluis en weg staat een landelijke uitspanning, bij velen bekend, die wel eens fietsen in de omgeving van Harmelen en De Meern. Het sluisje is al lang overbodig en de uitspanning belemmert de scheepvaart, zodat alles verdwijnt. Ook de brug; dichterbij Harmelen wordt een nieuwe brug gebouwd.

Oorspronkelijk waren Stadsdam, Heldam en Haanwijkerdam inderdaad dammen in de Oude Rijn. Zij werden respectievelijk in 1640, 1659 en 1660 doorgestoken en in schutsluizen veranderd. Het jaagpad langs de Oude Rijn is in 1662 aangelegd op kosten van de steden Utrecht, Woerden en Leiden. Sindsdien ontstond langs de Oude Rijn de toestand, zoals wij deze tot voor enkele jaren gekend hebben. De nieuwe indeling in panden heeft de kleine sluizen overbodig gemaakt. Ook waren verschillende bruggen te laag voor de scheepvaart.

MANUSCRIPT VAN SOESTER GESCHIEDENIS

De gemeente Soest heeft de beschikking gekregen over een manuscript over de geschiedenis van Soest, geschreven door wijlen ds. J. J. Bos, die de hervormde gemeente van Soest heeft gediend van 1847 tot 1892. Het was eigendom van mevr. J. C. de Ridder-Brans, dochter van ds. D. P. Brans, die van 1893 tot 1926 predikant bij de hervormde gemeente te Soest was. De schenking geschiedde overeenkomstig de bedoelingen van ds. Bos, naar wie de Bosstraat in Soest nog is genoemd.

Het manuscript telt 500 met de hand beschreven bladzijden. B. en W. van Soest achtten het zeer waardevol voor de geschiedschrijving van de gemeente. Het boek is getiteld: „Soest, gemeente in de provincie Utrecht, wat er van hare geschiedenis van de vroegste tijden tot op heden bekend is. Verzameld door J. J. Bos, em. predikant der herv. gemeente aldaar 1907”. Het bevat onder meer hoofdstukken over omvang, grenzen, aard van de grond, naam, oudheid, bevolking, oorlogsrampen.

STEEN GILDESTEIN WEER AANGEBRACHT

Met voldoening maken wij er melding van, dat op het perceel Biltstraat 168 de naam „Gildestein” weer is aangebracht, zijnde de oude naam van het gebouw. „Gildestein” is in gebruik als instituut voor de Veterinaire Virulogie der Rijks Universiteit. Dat de historische naam op het gebouw prijkt is daarom van belang omdat in de nabijheid van „Gildestein” de Gildbrug en de Gildstraat liggen. Vroeger stond hier de Gildpoort, de z.g. voorpoort van de Wittevrouwenpoort. Het huis „Gildestein” is vermoedelijk omstreeks 1680 gebouwd.
